

معرفی یکصد منبع برای پژوهش درباره کتاب فصل الخطاب محدث نوری

کاظم استادی^۱

دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۹؛ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۳

چکیده

کتاب «فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الأرباب» اثر میرزا حسین نوری (م ۱۳۲۰ق)، جنجالی‌ترین کتاب قرآنی دو قرن اخیر می‌باشد که در آن حدود هزار روایت مطرح نموده است. با توجه به موقعیت و شخصیت محدث نوری و تأثیرگذاری کتاب وی در مناقشات کلامی میان شیعه و اهل سنت و نیز اهمیت فوق العاده مسأله، لازم می‌نمود تا مآخذشناسی جدید و به‌روزی که در آن، مشخصات غالب نوشته‌های پیرامون کتاب فصل الخطاب وجود داشته باشد، در دسترس پژوهشگران قرار گیرد تا با توجه به آن به پاسخگویی به شبهات و تحقیقات جدید در این زمینه بپردازند. در مقاله حاضر، مجموعه‌ای با حدود یکصد عنوان از منابع پیرامون کتاب فصل الخطاب، با اطلاعات شناسنامه‌ای، معرفی شده است.

واژگان کلیدی

صیانت قرآن، عدم تحریف قرآن، اخباری‌گری، کلام عقلی و نقلی، علوم و معارف قرآن و حدیث

درآمد

یکی از جنجالی‌ترین نوشته‌ها و کتاب‌های متأخر جهان اسلام، کتاب «فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب» شیخ میرزا حسین بن محمد تقی بن میرزا علی محمد النوری (م ۱۳۲۰ق)، از محدثان و علمای مهم شیعه و از نویسندگان پرتألیف اخباری می‌باشد.

پس از اینکه مدتی از نشر کتاب فصل الخطاب و یا بخش خبر موضوع و مطالب این کتاب گذشت، آثار و نوشته‌های کوچک و بزرگی در جهان اسلام و مخصوصاً جهان تشیع درباره فصل الخطاب حاجی نوری نگارش یافت. حتی، پس از پخش کتاب، جدای از ردیه‌های شیعی و سنی، کتاب‌ها و مقالاتی نیز نوشته و منتشر شد و به همین مناسبت برخی از اهل سنت، قائل به کفر شیعه شدند؛ همانند:

۱. پژوهشگر مطالعات اسلامی و نسخه‌پژوه.

- الهی ظهیر، احسان، الشیعه و القرآن، اداره ترجمان السنّة، لاهور، ۱۴۱۶ق (این کتاب در تعدادی از کتابخانه‌های ایران موجود است. ترجمه آن نیز تحت عنوان اعتقاد شیعه نسبت به قرآن، در اینترنت موجود است).

- السیف، محمد عبدالرحمن، قرآن و تحریف، (همچنین ببینید: الشیعة الاثنی عشریة و تحریف القرآن)

- تونسوی، محمد عبدالستار، حکایت مناظرهای تاریخی (پیرامون تحریف قرآن نزد شیعه) این جزوه نیز توسط عبدالرؤف ریگی ترجمه شده است.

اکنون، با توجه به اهمّیت جایگاه حدیثی محدث نوری و تأثیرگذاری این کتاب در مناقشات کلامی میان شیعه و اهل سنت و نیز اتهاماتی که برخی از علمای عامّه به شیعیان، پیرامون تحریف قرآن، وارد می‌کنند، مناسب است مأخذشناسی مستقلی جهت اطلاع پژوهشگران از برآیند این مناقشات و همچنین جهت پژوهش‌های جدیدی که پیرامون این اثر، فراهم خواهد آمد، ارائه شود. این مهم، از چند جنبه قابل توجه و بررسی می‌باشد.

الف) کتابشناسی‌هایی در موضوع عدم تحریف قرآن

نوشته‌ها، مقالات و کتاب‌های بسیاری درباره مسأله تحریف و عدم تحریف قرآن، مخصوصاً در پنجاه سال اخیر، نگارش یافته است و منبع‌شناسی‌هایی پیرامون این موضوع در دسترس هستند که عبارتند از:

۱. صحتی سردودی، محمد (۱۳۷۳ش)، کتاب‌شناسی افسانه تحریف، صحیفه مبین، تابستان و پاییز، ش ۲ و ۳، ص ۵۹ - ۶۴ و ۵۸ - ۶۷. (این مقاله، مجدداً به صورت یک‌جا، در تابستان ۱۳۷۹ در گاه‌نامه مجموعه مقالات صحیفه مبین، وابسته به مرکز فعالیت‌ها و پژوهش‌های قرآن و عترت دانشگاه آزاد، شماره ۲ در بیست و دو صفحه، بدون هیچ تفاوتی در تعداد عناوین چاپ سری قبل، منتشر شد).

گویا این کتاب‌شناسی، اولین کتاب‌شناسی مستقل پیرامون موضوع تحریف قرآن است و جمعاً شامل یکصد و سی و چهار عنوان اثر مستقل و غیر مستقل در این موضوع می‌باشد.

۲. امینی، محمد (۱۳۷۸ش)، کتاب‌شناسی تحریف‌ناپذیری قرآن کریم، بیانات، بهار، ش ۲۱، ص ۱۵۳ - ۱۷۰.

این کتاب‌شناسی، دومین کتاب‌شناسی مستقل پیرامون این موضوع است و شامل جمعاً ۱۶۶ عنوان اثر می‌باشد. در این مقاله، حدود ۴۵ اثر مشترک و ۱۲۲ عنوان اثر متفاوت با کتاب‌شناسی آقای محمد صحتی آمده است.

۳. مولوی، محمد (۱۳۸۷ش)، کتاب‌شناسی توصیفی افسانه‌ی تحریف قرآن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه رضوی مشهد.

این کتاب‌شناسی، شامل معرفی جمعاً ۳۳۲ عنوان اثر مستقل و غیر مستقل در موضوع عدم تحریف قرآن می‌باشد و بعداً به دو صورت مقاله و کتاب منتشر شده است:

- مولوی، محمد (۱۳۸۹ش)، مأخذشناسی افسانه‌ی تحریف قرآن، نشریه الهیات و حقوق، ش ۳۰، ص ۱۶۹ - ۱۹۶.

- مولوی، محمد (۱۳۹۵ش)، کتابشناسی تحریف ناپذیری قرآن، مشهد، به‌نشر. این کتاب در ۲۹۶ صفحه رقیعی منتشر شده و بخش مفصلی از ابتدای خود را به مطالبی در عدم تحریف قرآن اختصاص داده است. همچنین در بخش دیگر، به کتابشناسی آثار درباره‌ی عدم تحریف قرآن پرداخته است.

۴. حسین‌پور، محمد تقی (۱۳۹۰ش)، بررسی کتب مربوط به عدم تحریف قرآن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی غیر دولتی و غیر انتفاعی دار القرآن الکریم اصفهان، دانشکده معارف قرآنی اصفهان غیر دولتی و غیر انتفاعی. (عنوان این اثر را به تازگی یافتیم و متن آن دستیاب نشد).

۵. استادی، کاظم (۱۳۹۴ش)، کتابشناسی عدم تحریف قرآن، آینه پژوهش، دوره ۲۶، ش ۱۵۲، خرداد و تیر، ص ۷۷ - ۱۰۶. جدای از این مقاله، مقاله دیگری با مشخصات زیر پیرامون بررسی کتابشناسی‌های قبلی عدم تحریف قرآن منتشر شده است:

- استادی، کاظم (۱۳۹۳ش)، درباره کتاب‌شناسی عدم تحریف قرآن، آینه پژوهش، دوره ۲۵، ش ۱۴۶، خرداد و تیر، ص ۹۵ - ۱۰۴.

۶. استادی، کاظم (۱۳۹۵ش)، کتابشناسی عدم تحریف قرآن، قم، مشعر. این کتاب که در ۲۷۶ صفحه منتشر شده، کامل شده‌ی چند اثر قبلی است (به جز: حسین‌پور، ۱۳۹۰ش که در دسترس نبود). در این مأخذشناسی که مفصل‌ترین منبع‌شناسی در این موضوع است، حدود پانصد کتاب، مقاله و پایان‌نامه پیرامون موضوع عدم تحریف قرآن معرفی شده و در پایان کتاب نیز فهرست‌های اطلاعاتی متنوعی از اطلاعات شناسنامه‌ای آثار، ارایه شده است. پژوهشگران بر اساس این فهرس می‌توانند نتیجه‌گیری‌های خاصی از وضعیت تألیف و نشر آثار داشته باشند.

ب) مأخذشناسی ردیه‌های فصل الخطاب

برخی آثار اختصاصاً به ردّ بر فصل الخطاب پرداخته‌اند و برخی دیگر به مناسبتی، ذکر ردیه نموده‌اند:

۱. استادی، رضا (۱۳۸۳ش)، آشنایی با تفاسیر (به ضمیمه عدم تحریف قرآن و چند بحث قرآنی)، قم، قدس.

۲. محمدی نجارزادگان، فتح الله (۱۳۸۴ش)، تحریف ناپذیری قرآن، تهران، مشعر.

این دو اثر، در صدد احصا و معرفی ردیه‌ها نبودند، بلکه در ضمن کار خویش، برخی از آثار را معرفی کردند. نگاهشته‌هایی که در ادامه می‌آید، به طور مستقل به معرفی ردیه‌ها پرداخته‌اند.

۳. مفتّح، محمد هادی (۱۳۷۸ش)، سیر تکاملی ردیه‌های نوشته شده بر فصل الخطاب حاجی نوری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اصول الدین.

۴. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، واکاوی و مأخذشناسی ردیه‌های بر کتاب فصل الخطاب محدث نوری، دانشگاه جیرفت، فصلنامه مطالعات قرآنی.

در نتیجه‌گیری این مقاله، آمده است:

- چند دسته آثار در ردّ کتاب فصل الخطاب نگاشته شده‌اند؛ برخی از آنها به صورت مستقل به ردّ فصل الخطاب و محتوای آن پرداخته‌اند و برخی به صورت ضمنی به این کار مبادرت ورزیده‌اند. برخی آثار نیز الزاماً در صدد ردّ کتاب فصل الخطاب نبوده‌اند، بلکه قصد رفع اتهام از شیعه و حواله کرد آن به اهل سنت را داشته‌اند.

- ردیه‌های نگارش یافته پیرامون فصل الخطاب را می‌توان به دوره حیات مؤلف و پس از آن تقسیم کرد. پس از بررسی منابع و مأخذشناسی آثار، مشخص شد که از زمان تألیف کتاب فصل الخطاب در سال ۱۲۹۲ق تا وفات مؤلف (۱۳۲۰ق)، یعنی حدود سی سال، تنها دو یا سه اثر در ردّ این کتاب نوشته شد و پس از آن نیز تا سال ۱۴۰۰ قمری یعنی در مدت هشتاد سال، حدود ۵۰ اثر پیرامون عدم تحریف قرآن، تألیف یا منتشر شد. اما از سال ۱۴۰۱ق تا ۱۴۳۵ قمری، یعنی در مدت سی و پنج سال، بیش از ۴۰۰ اثر و مقاله پیرامون عدم تحریف قرآن نگارش یافت.

- با توجه به این که حجم زیادی از ردیه‌های فصل الخطاب، آثار و نوشته‌های معاصر می‌باشند و پس از حیات مؤلف، نوشته و یا منتشر شده‌اند، به نظر می‌رسد که جدای از تفاوت امکانات تألیف و نشر کتاب و شمار عالمان دینی در دوره‌های گذشته و حال، جو غالب حوزه‌های علمیه و علمای عصر محدث نوری، و سرآمد آنها میرزای بزرگ شیرازی، موافق انتشار کتاب فصل الخطاب بودند. به همین دلیل، ردیه‌های بسیار اندکی در سه دهه حیات

مؤلف نگارش یافته که یکی از آنها در ایران و دیگری در عراق بود و از ردیه سوم نیز اطلاع دقیقی در دست نیست.

ج) مآخذشناسی جدید پیرامون کتاب فصل الخطاب

با توجه به اهمیت مسأله تحریف قرآن و شبهاتی که روز به روز پیرامون این مسأله در برخی نوشته‌ها و صفحات مجازی، ظهور و بروز پیدا می‌کند، لازم است تا مآخذشناسی‌های قبلی به‌روز و جدید شوند. بنابراین در نوشته حاضر، غالب نوشته‌های مستقل درباره کتاب فصل الخطاب محدث نوری یا آثاری که مستقیماً به این اثر چشم داشته‌اند، در فهرستی حدود یکصدتایی جمع آمده‌اند که حدود نیمی از این منابع، آثار جدید می‌باشند. اکنون اطلاعات شناسنامه‌ای این منابع بر اساس نام نویسنده، جهت استفاده پژوهشگران حوزه علوم قرآن و دین، تقدیم می‌شود:

۱. استادی، رضا (۱۳۷۹ش)، روایات فصل الخطاب نوری، علوم حدیث، ش ۱۶، ص ۴۲ - ۸۵.
۲. استادی، رضا (۱۳۹۶ش)، آشنایی با تفاسیر به ضمیمه مسأله عدم تحریف قرآن، قم، ارزشمند (چاپ اول، ۱۳۸۳ش، نشر قدس).
۳. استادی، کاظم (۱۳۹۲ش)، ارتباط اختلاف قرائت با تحریف قرآن، پژوهش‌های قرآنی، سال بیستم، ش ۱، ص ۱۴۶ - ۱۷۱.
۴. استادی، کاظم (۱۳۹۲ش)، بحثی درباره مسأله تحریف قرآن (به ضمیمه رساله فی جواب عن شبهات علی الفصل الخطاب)، مخطوط، قم، کتابخانه دین پژوهان.
۵. استادی، کاظم (۱۳۹۳ش)، پیش‌فرض‌های مورد نیاز در بررسی موضوع عدم تحریف لفظی حذفی قرآن، (در مجموعه مقالات جشن نامه آیت الله استادی)، قم، مورخ.
۶. استادی، کاظم (۱۳۹۵ش)، کتابشناسی عدم تحریف قرآن، قم، مشعر.
۷. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، معرفی رساله در جواب شبهات به فصل الخطاب، پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون فارسی، دوره ۶، ش ۱۶، اسفند، ص ۳۰۴ - ۳۳۲.
۸. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، معرفی نسخه‌های خطی و چاپی فصل الخطاب، کتاب شیعه، ش ۲۰.
۹. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، نسخه‌شناسی و بازشناسی کتاب کشف الارتیاب، مخطوط، قم، کتابخانه رضا استادی.
۱۰. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، تجزیه و تحلیل داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب و بازشناسی ماجرای تاریخی آن، مخطوط، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی.
۱۱. استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، شناسایی مخاطب رساله جوابیه محدث نوری به شبهات بر فصل الخطاب، پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون فارسی، دوره ۷، ش ۱۷، شهریور، ص ۱۰۶ - ۱۳۶.

۱۲. استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، معرفی دوره‌های زمانی پس از نزول وحی و جایگاه آن در تحریف لفظی قرآن، قرآن فرهنگ و تمدن، دوره ۳، بهار، ش ۷، ص ۴۸ - ۶۹.
۱۳. استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، نقد داستان انگیزه تألیف کتاب فصل الخطاب محدث نوری (با تأکید بر نقل آیت الله محمد صادقی تهرانی)، مجله بین المللی مطالعات ایرانی - اسلامی، دوره ۱۲، ش ۴.
۱۴. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، واکاوی و مآخذشناسی ردیه‌های بر کتاب فصل الخطاب محدث نوری، دانشگاه جیرفت، فصلنامه مطالعات قرآنی.
۱۵. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، متن رساله جوابیه محدث نوری به اشکالات بر فصل الخطاب، بر اساس نسخه دستنویس مؤلف، حدیث و اندیشه، دوره ۱۷، ش ۳۵.
۱۶. اقبال، قیصر (۱۴۰۲ش)، جریان‌شناسی تحریف‌ناپذیری قرآن در شیعه با تأکید بر پاسخ بر شبهات کتاب الشیعة و القرآن، پایان‌نامه دکتری حرفه‌ای (عمومی)، جامعه المصطفی العالمیة، مجتمع آموزش عالی امام خمینی (ره)، مدرسه عالی قرآن و حدیث.
۱۷. انواری، جعفر (۱۳۹۰ش)، انگاره تحریف قرآن، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۱۸. بروجرودی، میرزا مهدی (۱۳۷۵ق)، برهان روشن (البرهان علی عدم تحریف القرآن)، تهران، بوذرجمهری (و نیز مصطفوی، اسماعیلیان).
۱۹. بشری جعفری، نگهت (بی‌تا)، تحریف‌ناپذیری قرآن و پاسخ به شبهات، پایان‌نامه، بی‌جا.
۲۰. بلاغی نجفی، محمد جواد (۱۳۸۷ش)، آلاء الرحمان فی تفسیر القرآن، قم، مکتبه وجدانی، ۱۴۲۰ق.
۲۱. بهبودی، محمد باقر (۱۳۷۳ش)، نقد و بررسی روایات تحریف در کتاب فصل الخطاب (۱)، مجله حوزه، دوره ۱۱، ش ۶۲، ص ۱۶۵ - ۱۹۹.
۲۲. بهبودی، محمد باقر (۱۳۷۳ش)، نقد و بررسی روایات تحریف در کتاب فصل الخطاب (۲)، مجله حوزه، دوره ۱۱، ش ۶۵، ص ۱۳۷ - ۱۷۰.
۲۳. بهبودی، محمد باقر (۱۳۷۳ش)، نقد و بررسی روایات تحریف در کتاب فصل الخطاب (۳)، مجله حوزه، دوره ۱۱، ش ۶۶، ص ۱۴۵ - ۱۶۰.
۲۴. بهبودی، محمد باقر (۱۳۷۶ش)، نقدی بر فصل الخطاب (۴)، مجله حوزه، دوره ۱۴، ش ۸۴، ص ۲۰۳ - ۲۲۸.
۲۵. بهجت‌پور، عبدالکریم (۱۳۸۸ش)، تحریف‌ناپذیری قرآن، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی مذاهب اسلامی.
۲۶. بیات، محسن (۱۳۷۳ش)، بررسی و نقد روایات تحریف در کتاب فصل الخطاب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی.

۲۷. تهرانی، آقا بزرگ (۱۳۹۳ش)، النقد اللطيف فى نفى التحريف عن القرآن الشريف، مصحح النجفی، آفاق نور، پاییز، ش ۲۰. (نیز ن. ک: الذریعة، ج ۲۴، ص ۲۷۸)
۲۸. جزینی، اعظم (۱۳۸۷ش)، تحریف ناپذیری قرآن، پایان نامه، حوزه علمیه مجتهدیه امین، اصفهان.
۲۹. جعفریان، رسول (۱۳۸۱ش) افسانه تحریف قرآن، ترجمه محمود شریفی، تهران، شرکت چاپ و نشر بین الملل. این اثر به اردو (تحریف قرآن) و عربی (اکذوبة التحریف القرآن بین السنّة و الشیعه) نیز منتشر شده است.
۳۰. جلالی، منصوره (۱۳۹۱ش)، جایگاه محدث نوری در جریان اخباری گری، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور استان تهران، مرکز پیام نور تهران.
۳۱. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۳ش)، نزهت قرآن از تحریف، قم، چاپ اسراء.
۳۲. الحائری الاصفهانی الهمدانی، ملّا عبدالرزاق (بی تا)، الفیصل فی تحریف الکتاب، بی جا. (ن. ک: الذریعة)
۳۳. حبیب زاده، زهرا و نژاد مزارع (۱۳۸۷ش)، عدم تحریف قرآن، پایان نامه، مجتمع علوم قرآنی غدیر، شیراز.
۳۴. حبیب، محمد (۱۳۸۶ش)، فصل الخطاب فی اثبات تحریف کتاب ربّ الارباب (عرض و نقد)، بی نا.
۳۵. حسن زاده آملی، حسن (۱۳۷۸ش) قرآن هرگز تحریف نشده، ترجمه عبدالعلی محمدی شاهرودی، قم، قیام (و نیز الف لام میم، ۱۳۸۶ش). اصل اثر عربی است و با عنوان «فصل الخطاب فی عدم تحریف کتاب ربّ الارباب» منتشر شده است.
۳۶. حسین پور، محمد تقی (۱۳۹۰ش)، بررسی کتب مربوط به عدم تحریف قرآن، پایان نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی غیر دولتی و غیر انتفاعی دار القرآن الکریم اصفهان، دانشکده معارف قرآنی اصفهان غیر دولتی و غیر انتفاعی.
۳۷. الحسینی المرعشی النجفی، السید شهاب الدین (۱۳۸۲ش)، القول الفاصل فی الرد علی مدعی التحریف، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی (۱۴۲۴ق).
۳۸. الحسینی المیلانی، السید علی (۱۳۷۵ش)، التحقیق فی نفی التحریف عن القرآن الشريف، قم، الشریف الرضی (و نیز: دار القرآن الکریم). این اثر مجموعه مقالاتی (هشت مقاله) است که پیش تر در مجله تراثنا منتشر شده بود؛ (به عنوان نمونه، ن. ک: همو (۱۴۰۷ق)، التحقیق فی نفی التحریف (۱)، تراثنا، ۱۳۶۵ش، پایگاه مجلات تخصصی نور). همچنین ترجمه فارسی آن نیز با این مشخصات زیر منتشر شده است: همو (۱۳۹۴ش)، تحریف قرآن (بررسی و نقد)، قم، حقایق اسلامی.

۳۹. حسینی شیجانی، سید جواد (۱۳۹۶ش)، بررسی و نقد شبهه تحریف قرآن، پاسخ، زمستان، پیاپی ۸.
۴۰. حمیدی فرد، نیره (۱۳۸۸ش)، بررسی تطبیقی آیات دال بر صیانت قرآن از تحریف، پایان نامه، دانشگاه قم.
۴۱. حیدری، سید کمال (۱۳۹۲ش)، قرآن و مصونیت از تحریف، گروهی از مترجمان، تهران، مشعر. این اثر ترجمه از عربی با این مشخصات می باشد: همو (بی تا)، صیانة القرآن من التحریف، بغداد، مکتبة فاران.
۴۲. خواجه، زلیخا (۱۳۹۶ش)، بررسی و نقد مقدمه سوم کتاب فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی زابل.
۴۳. الخویی، السید ابوالقاسم (۱۳۹۳ق)، صیانة القرآن من التحریف، تهران، الفكر الاسلامی، ۱۳۵۲ش. این مقاله در کشورهای دیگر همانند مصر (قاهره) نیز منتشر شد.
۴۴. خویی، سید ابوالقاسم (۱۳۳۴ش)، البیان فی تفسیر القرآن، نجف، مؤسسه خویی. چند بخش از این کتاب، مفصلاً به بحث عدم تحریف قرآن پرداخته که این بخش ها به صورت مجزاً نیز منتشر شده است.
۴۵. درویش شاه مرادی، عارفه (۱۳۸۵ش)، مصونیت قرآن از تحریف، پایان نامه، حوزه علمیه عبدالعظیم علیه السلام ری.
۴۶. رستمی، عبدالمجید (۱۳۹۲ش)، بررسی ارتباط اختلاف قرائات و تحریف ناپذیری قرآن کریم، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی تهران.
۴۷. رضازاده، افسانه (۱۳۹۰ش)، حیات فکری علمی علامه محدث نوری (میرزا حسین)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور مرکز، دانشکده الهیات.
۴۸. الرضوی، السید مرتضی (۱۳۸۴ش) عصمة القرآن من الزیادة و النقصان، قم، مؤسسه دار الهجرة. (نیز، ن. ک: همو، ۱۳۸۴ش، البرهان علی عدم تحریف القرآن، بیروت، الارشاد)
۴۹. الرفاعی، عبدالجبار (۱۳۶۲ش)، معرفی کتاب فصل الخطاب میرزا حسین نوری درباره تحریف قرآن، تراثنا، ۱۴۰۳ق.
۵۰. رنجبران کندجانی، علی و داود رنجبران کندجانی (۱۴۰۱ش)، نقد و بررسی دلیل حادی عشر کتاب فصل الخطاب، مطالعات علوم اسلامی انسانی، زمستان، ش ۳۲، ص ۱۴ - ۲۰.
۵۱. زاهدی، عبدالرضا و اعظم پاک اندیش (۱۳۹۴ش)، روایات ائمه معصومین و توهّم تحریف قرآن با نگاهی بر آرای علامه عسکری، مطالعات قرائت قرآن، بهار و تابستان، پیاپی ۴.

۵۲. ساروی، پریچهر (۱۳۷۰ش)، ترجمه و تحقیق و تعلیق بخش دوم کتاب کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.

۵۳. شاهی، محمد (۱۳۸۱ش)، عدم تحریف قرآن، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم قرآنی مراغه.

۵۴. شجاعی، سارا و میراحمدیان (۱۳۸۴ش)، تحریف ناپذیری قرآن، پایان نامه، مجتمع جامعه الزهراء علیها السلام.

۵۵. شکری، علی (۱۳۸۱ش)، تحریف ناپذیری قرآن، پایان نامه، بی جا.

۵۶. شهرستانی، هبة الدين (بی تا)، نزاهة المصحف الشريف عن النسخ و النقص و التحریف، بی جا. (ن. ک: الذریعة)

۵۷. شهرستانی، سید محمد علی (۱۳۳۱ق)، تنزیه التنزیل، ترجمه علی رضا حکیم خسروانی، تبریز، کتابفروشی صابری.

۵۸. شهرستانی، محمد حسین شهرستانی (قبل از ۱۳۱۵ق)، رساله فی حفظ کتاب الشریف عن شبهة القول بالتحریف، کربلا، بی نا (مخطوط).

۵۹. صفاخواه، محمد حسین و عبدالحسین طالعی (۱۳۷۸ش)، علامه محدث نوری، تهران، ابرون.

۶۰. طاهری خرم آبادی، سید حسن (۱۳۸۵ش)، عدم تحریف قرآن، قم، بوستان کتاب. این اثر با مشخصات زیر به عربی نیز ترجمه شده است: همو (۱۴۲۷ق)، تحریف القرآن اسطوره ام واقع، ترجمه تحسین بدری، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، معاونت فرهنگی.

۶۱. العاملی، السید جعفر مرتضی (۱۴۱۳ق)، حقائق هامة حول القرآن الکریم، بیروت، دار الصفوة، ۱۳۷۱ش.

۶۲. عبود اکرع، امیر غنی (۱۴۰۰ش)، مطالعه ای در شواهد کتاب فصل الخطاب در تحریف کتاب پروردگار اربابان و پاسخ های آن، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ادیان و مذاهب.

۶۳. عسکری، سید مرتضی (۱۳۷۸ش)، القرآن الکریم فی روایات المدرستین (مناقشة ما زعمه الاستاذ احسان الهی ظهیر، الف حدیث شیعی فی تحریف القرآن و بیان زیف ما ادعاه)، قم، کلیة اصول الدین.

۶۴. فاضل لنکرانی، محمد جواد (۱۳۹۶ش)، بازپژوهی تحریف ناپذیری قرآن، قم، مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام.

۶۵. فعله شرق، زهرا و دانش پور (۱۳۸۴ش)، مصونیت قرآن از تحریف، پایان نامه، حوزه علمیه الزهراء علیها السلام، نیشابور.

۶۶. القرشی، باقر شریف (۱۴۱۸ق)، سلامة القرآن الکریم من التحریف، بی‌جا، ۱۳۷۶ش. (ن. ک: کتابخانه تخصصی تفسیر و علوم قرآن، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).
۶۷. قلی‌زاده، مریم و دیگران (۱۳۹۹ش)، تحلیل انتقادی بر دلایل دوازده‌گانه محدث نوری در اثبات تحریف به نقیصه، پژوهش دینی، دوره ۲۰، پاییز، ش ۴۱.
۶۸. کعبی، علی موسی (۱۳۷۵ش)، سلامة القرآن من التحریف، قم، مرکز الرسالة.
۶۹. الامردی، محمد زکریا (۱۴۲۸ق)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، بیروت، نشر مؤلف.
۷۰. محمدی آشنانی، علی و محمود خوران (۱۴۰۰ش)، بررسی دلایل عدم ذکر نام حضرت علی علیه السلام در قرآن کریم از منظر سبک‌شناسی بیان مطالب در قرآن کریم، پژوهش دینی، پاییز، ش ۴۱، ص ۲۱۱ - ۲۳۵.
۷۱. محمدی آشنانی، علی و محمود خوران (۱۴۰۰ش)، تحلیل انتقادی دلیل نهم محدث نوری مبنی بر وجود و حذف نام امام علی علیه السلام از قرآن کریم، دوفصلنامه پژوهشنامه علوی، دوره ۱۲، ش ۲۴.
۷۲. محمدی نجارزادگان، فتح الله (۱۳۸۴ش)، تحریف‌ناپذیری قرآن، تهران، مشعر.
۷۳. محمدی نجارزادگان، فتح الله (۱۳۷۸ش)، نراهة القرآن عن التحریف و موازین الوهائیه، پایان‌نامه، دانشگاه تهران.
۷۴. محمدی نجارزادگان، فتح‌الله (۱۳۸۲ش)، سلامة القرآن من التحریف و تفنید الافتراءات علی الشیعة الامامیه، تهران، مشعر و نیز پیام آزادی.
۷۵. محمدی هیدجی، عبدالرحمن (۱۳۶۳ش)، الحجّة علی فصل الخطاب فی ابطال القول بتحریف الكتاب، قم، المطبعة العلمية.
۷۶. محمدی فرد، علی رضا (۱۳۹۳ش)، نقد دیدگاه محدث نوری در استلزام اختلاف قرائات با تحریف قرآن، مطالعات قرائت قرآن، دوره ۲، ش ۳.
۷۷. مدرّس خیابانی، عبدالرحیم (۱۳۸۱ق)، آلاء الرحیم فی الرد علی تحریف القرآن، تهران، کتابخانه ملکه ش ۱۵۸۲۹۷ / م ۱۴۱۲.
۷۸. مزارعی، علی (۱۳۵۳ش)، بحثی درباره تصحیف و تحریف قرآن یا عدم تحریف، پایان‌نامه، دانشگاه تهران.
۷۹. مسرور نعیم، عبدالباقی (بی‌تا)، تنزیه القرآن الشریف عن التّغییر و التحریف، بی‌جا. (ن. ک: الذریعة؛ الاعلام قاموس تراجم لاشهر الرجال و النساء، ۳، ۲۷۱)
۸۰. مسگرنژاد، عبدالجلیل (۱۳۷۸ش)، در معرفی کتاب فصل الخطاب، مجله معارف، مرداد، ش ۴۷، ص ۱۱۲ - ۱۲۰.

۸۱. معرب تهرانی، محمود بن ابی‌القاسم (۱۳۰۲ق)، کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب، مخطوط، تهران، بی‌نا. نیز، همان (۱۳۱۸ق)، مخطوط، تهران، کتابخانه آیت الله مرعشی، ش ۷۳۶۱. نیز، همان، (بی‌تا)، مخطوط، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۵۴۹۳. همچنین، معرب تهرانی، محمود بن ابی‌القاسم (۱۳۹۳ش)، کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب، تصحیح فتح الله نجارزادگان، مجله آفاق نور، پاییز، ش ۲۰. نیز، همو (۱۳۹۷ش)، تحقیق و تصحیح کتاب کشف الارتیاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، (در مجموعه تراث الشيعة القرآنی، ج ۸)، قم، مکتبه التفسیر و علوم القرآنی.
۸۲. معرفت، محمد هادی (۱۳۶۸ش)، صیانة القرآن عن التحریف، قم، دار القرآن الکریم. این کتاب به زبان‌های مختلفی ترجمه شده است همانند هندی، عارف حسین (۱۳۸۵ش)، ترجمه کتاب مصونیت قرآن از تحریف، تألیف آیت الله معرفت به زبان اردو، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه جامعه المصطفی العالمیة، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
۸۳. مفتّح، محمد هادی (۱۳۷۸ش)، سیر تکاملی ردیه‌های نوشته شده بر فصل الخطاب حاجی نوری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اصول الدین.
۸۴. مفتّح، محمد هادی (۱۳۹۰ش)، بررسی نظریه تحریف قرآن در فصل الخطاب حاجی نوری و ردیه‌های آن، پایان‌نامه، دانشکده اصول الدین.
۸۵. مفتّح، محمد هادی (۱۳۹۰ش)، بررسی نظریه تحریف قرآن، قم، انتشارات دانشکده اصول الدین.
۸۶. مکارمی، مژگان (۱۳۸۶ش)، بررسی دلایل تحریف‌ناپذیری قرآن، پایان‌نامه، دانشکده علوم قرآنی تهران.
۸۷. ملکی باهویزی، زینب (۱۳۹۴ش)، بررسی دیدگاه علمای شیعی قائل به تحریف قرآن کریم نسبت به ادله عدم تحریف، دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۸۸. مهدوی (فخر کرمانی)، سید احمد (۱۳۵۰ش)، افسانه تحریف قرآن، تهران، کانون انتشار.
۸۹. موسوی دارابی، سید علی (۱۳۸۱ش)، اسطوره تحریف یا تحریف‌ناپذیری قرآن، مشهد، امامت.
۹۰. الموسوی، عبدالرحیم (۱۳۸۰ش)، صیانة القرآن الکریم من التحریف، قم، المجمع العالمی لاهل البيت (علیهم‌السلام)، ۱۴۲۲ق. نیز، همو (۱۳۸۴ش)، اسطوره تحریف قرآن، المجمع العالمی لاهل البيت (علیهم‌السلام)، ۱۴۲۶ق.
۹۱. نامشخص، (قبل از ۱۳۰۳ق)، مرسله ردیه بر فصل الخطاب، بی‌جا، بی‌نا.
۹۲. نقوی، حسین (۱۳۹۳ش)، تشابه ادیان توحیدی؛ تحریف کتاب مقدس و تحریف قرآن»، معرفت ادیان، سال پنجم، تابستان، ش ۳، پیاپی ۱۹.

۹۳. نقوی، حسین (۱۳۹۴ش)، نقدی بر نقد مقاله تشابه ادیان توحیدی؛ تحریف کتاب مقدس و تحریف قرآن، معرفت ادیان، سال ششم، بهار، ش ۲، پیاپی ۲۲.
۹۴. نقیئی، عباس (۱۳۶۸ش)، پژوهشی پیرامون مصونیت قرآن از تحریف، پایان نامه، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران.
۹۵. نوری، حسین (۲۰۲۰م)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب (حسین بن محمد تقی النوری)، تحقیق الشیخ مصطفی صبحی الخضر الحمصی، لبنان (بیروت)، مرکز الدراسات الفکرية.
۹۶. نوری، حسین (۲۰۲۰م)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، حَقِّقه و علق عليه السيد محمد جواد الحسيني، لبنان، دارالنون، (ظاهراً چاپ دیجیتالی در قم است).
۹۷. نوری، حسین (۲۰۲۱م)، فصل الخطاب فی اثبات تحریف کتاب ربّ الارباب (للمیرزا الشیخ المحدّث حسین النوری الطبرسی)، دراسة و تعليق و تحقیق احمد کاظم الاکوش، بیروت، الانتشار العربی.
۹۸. نوری، حسین (۲۰۲۱م)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب (حسین بن محمد تقی النوری)، دراسة و تحقیق محمد کریم الکوازی، عمّان (اردن)، منشورات الجمل.
۹۹. نوری، حسین (۲۰۰۹م)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، تحقیق اقلّ عباد الله بضاعة حسین علی الطفیلی، بی جا، بی نا.
۱۰۰. نوری، حسین (ظ ۲۰۲۱م)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، تحقیق طالب ال مکی، بی جا، بی نا.
۱۰۱. نوری، حسین بن محمد تقی (۱۲۹۳ق)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، مخطوط، نجف، کتابخانه صاحب الذریعة. نیز، همان، (۱۲۹۳ق)، نجف، کتابخانه دار العلم الامام الخویی، ش ۱۵۸۲. نیز، همان (۱۳۴۰ق)، بغداد، کتابخانه کلیة الآداب فی جامعة بغداد، ش ۲۰۸۴.
۱۰۲. نوری، حسین بن محمد تقی (۱۲۹۸ق)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، نجف، چاپ سنگی.
۱۰۳. نوری، حسین بن محمد تقی (۱۳۰۳ق)، رساله جوابیه، نسخه خطی، نجف، کتابخانه آیت الله حکیم. نیز، همو (۱۳۷۳ق)، رساله جوابیه، نسخه خطی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۹۱۲۵.
۱۰۴. همّتی، حسینعلی (۱۳۷۴ش)، مسأله تحریف در قرآن و سنت، پایان نامه، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک.
۱۰۵. ولایی، صدیقه (بی تا)، مصونیت قرآن از تحریف، پایان نامه، مجتمع جامعة الزهراء علیها السلام.

۱۰۶. هیدجی (۱۳۹۳ش)، الحجّة علی فصل الخطاب فی ابطال القول بالتحریف، آفاق نور، پاییز و زمستان، پیاپی ۲۰، ص ۲۵۳ - ۴۰۲.

کتابنامه

۱. آشنایی با تفاسیر (به ضمیمه عدم تحریف قرآن و چند بحث قرآنی)، رضا استادی، قم، قدس، ۱۳۸۳ش.
۲. فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، حسین بن محمد تقی نوری، نجف، چاپ سنگی، ۱۲۹۸ق.
۳. کتاب‌شناسی عدم تحریف قرآن، کاظم استادی، قم، مشعر، ۱۳۹۵ش.
۴. کتابخانه گنجینه نور (مرکز حفظ و نگهداری پژوهش‌ها و پایان‌نامه‌های قرآنی)، قم، مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام.
۵. مقاله کتاب‌شناسی افسانه تحریف، محمد صحتی سردرودی، صحیفه مبین، ش ۲ و ۳، تابستان و پاییز ۱۳۷۳ش.
۶. مقاله کتاب‌شناسی تحریف‌ناپذیری قرآن کریم، محمد امینی، بینات، ش ۲۱، بهار ۱۳۷۸ش.
۷. مقاله مأخذشناسی افسانه تحریف قرآن، محمد مولوی، الهیات و حقوق، ش ۳۰، ۱۳۸۹ش.
۸. مقاله معرفی نسخه‌های خطی و چاپی فصل الخطاب، کاظم استادی، کتاب شیعه، ش ۲۰، ۱۴۰۰ش.
۹. مقاله واکاوی و مأخذشناسی ردیه‌های بر کتاب فصل الخطاب محدث نوری، کاظم استادی، فصلنامه مطالعات قرآنی جیرفت، ۱۴۰۰ش.
۱۰. سایت پایگاه مجلات تخصصی نور (نور مگز)، <https://www.noormags.ir>.
۱۱. سایت پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرنداک)، <https://irandoc.ac.ir>.
۱۲. سایت خانه کتاب و ادبیات ایران (بانک اطلاعات کتاب ایران)، <https://ketab.ir>.
۱۳. سایت کتابخانه ملی، <https://www.nlai.ir>.
۱۴. سایت نمایه‌سازی مجلات ایران (مگیران)، <https://www.magiran.com>.
۱۵. سایت نمایه‌سازی مقالات همایش‌ها (سیویلیکا)، <https://civilica.com>.